

UOT 591.9

T.Ə.Kərimov, H.Ş.Muxtarov, G.H.Qasımova, L.İ.Əhmədli
AMEA Zoologiya İnstitutu
tahirornit@mail.ru
muxtarovhafiz@mail.ru
gqasimova@mail.ru

QIZILQUŞKİMİLƏR (FALCONIFORMES) DƏSTƏSİNƏ MƏNSUB NÖVLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QORUNMASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: yırtıcı quşlar, növ, ov quşları, antropogen amillər, tələfat, qoruma

Məqalədə qədim dövrlərdən başlayaraq bu günədək insanın qızılquşkimilərə olan münasibəti barədə materialların təhlili və şərhı verilmişdir. Qızılquşkimilər dəstəsinə mənsub növlərin, qədim dövrlərdən Azərbaycanın ərazisində yaşayan xalqların mədəni, maddi və mənəvi həyatında mühüm rol oynamışlar. XIX əsrdə ovçuluq təsərrüfatlarının yaradılması, tufənglə ov bu quşlara olan münasibəti dəyişdi. Ov quşlarının sayının azalmasında yırtıcı quşları “günahkar” sayıb onları kütləvi şəkildə məhv etməyə başladılar. Nəticədə bir sıra növlər yox oldu, bəzilərinin sayı azaldı. Hazırda qlobal miqyasda bu prosesin qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirilir. Məqalədə Azərbaycanda da bu quşların səmərəli mühafizəsi və rəasional istifadəsi üçün aktual olan məsələlərin şərhı verilmişdir.

T.A.Керимов, Х.Ш.Мухтаров, Г.Х.Гасымова, Л.И.Ахмедли

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ И ОХРАНЫ ВИДОВ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ К ОТРЯДУ СОКОЛИНЫХ (FALCONIFORMES)

Ключевые слова: хищные птицы, виды, промысловые птицы, антропогенные факторы, убыль, охрана

В статье проводится анализ и интерпретация материалов об отношении человека к хищным птицам с древнейших времен до наших дней. Хищные птицы с древних времен играли важную роль в культурной, материальной и духовной жизни народов, проживающих на территории Азербайджана. В XIX веке создание охотничьих хозяйств, охота с ружьями изменили отношение к этим птицам. Хищных птиц сочли «виновными» в снижении численности промысловых птиц и начали их массово уничтожать. В результате ряд видов исчез, а численность некоторых уменьшилась. В настоящее время принимаются меры по недопущению этого процесса в глобальном масштабе. В статье дается осмысление вопросов, актуальных для эффективной охраны и рационального использования этих птиц в Азербайджане.

T.A.Karimov, Kh.Sh.Mukhtarov, G.Kh.Gasimova, L.I.Ahmedli

THE ACTUAL ISSUES OF THE STUDY AND PROTECTION OF THE SPECIES BELONGING TO THE FALCONIFORM ORDER (*FALCONIFORMES*)

Keywords: *birds of prey, species, game birds, anthropogenic factors, decline, protection*

The article analyzes and interprets materials on the relationship of man to birds of prey from ancient times to the present day. Birds of prey have played an important role in the cultural, material and spiritual life of the peoples living in Azerbaijan since ancient times. In the 19th century, the creation of hunting farms, hunting with guns changed the attitude towards these birds. Birds of prey were considered "guilty" of reducing the number of game birds and began to destroy them en masse. As a result, a number of species disappeared, and the number of some decreased. Currently, measures are being taken to prevent this process on a global scale. The article provides an understanding of issues relevant for the effective protection and rational use of these birds in Azerbaijan.

Ornitologiyanın fundamental bölmələrindən olan faunistikanın əsas vəzifələrindən biri də, qlobal iqlim dəyişikliklərinin və landşaftların antropogen transformasiyasının artdığı bir şəraitdə quş populyasiyalarının mövcud vəziyyətini öyrənməkdən və təbiətdə səmərəli mühafizələrinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu isə biomüxtəlifliyin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki zəif tədqiq edilmiş ərazilərdə ayrı-ayrı növlər haqqında lazımı məlumatların olmaması onların itirilməsinə səbəb ola bilər [1; 8]. Bu baxımdan, antropogen təsirlərə nəsilvermə göstəricilərinin pisləşməsi və saylarının azalması ilə tez reaksiya verən qızılquşkimilər (*Falconiformes*) dəstəsinə mənsub növlər ekosistemlərdə itirilməsi daha real olan ekoloji qruplardan birini təşkil edir [9; 12].

Qeyd etməliyik ki, *Homo sapiens*in tarix səhnəsinə çıxdığı dövrdən (b.e.ə., 12-10 min əvvəl) bu günədək insanın qızılquşkimilərə münasibəti eyni olmamışdır. Hələ qədim dövrlərdən bu quşlar bütün türkdilli, o cümlədən Azərbaycan ərazisindəki xalqların maddi, mədəni və mənəvi həyatında mühüm rol oynamışlar. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan midiyalardan, hunlardan və xəzərlərdən başlayaraq sonrakı dövrlərdə də qızılquşlar (*Falconidea*) və qırğılar (*Accipitridae*) fəsilələrinə aid növlər heyvan və quş ovunda istifadə olunmuşlar [3; 15]. Əzəmətlilik, məgrurluq, cəsurluq rəmzi kimi qızılquşkimilər Atillanın qalxanında, Çingizxan nəslinin tamğasında (möhür) və türkdilli xalqların bayraqlarında, gerblərində təsvir edilmişlər [5; 7] (Şəkil 1).

Yaxın şərq və Orta Asiyada olduğu kimi, Azərbaycanın ərazisində də islamın qəbulunadək, zərdüştlər dəfn mərasimlərində qırğılar fəsiləsinə mənsub leşyeyən kərkəslərdən istifadə etmişlər. Belə ki, zərdüştlər ölmüş adamın cəsədini “daxma” adlanan hündür daş tikiliyə qoyur və cəsədin əti leşyeyən quşlar tərəfindən yeyildikdən sonra (torpağın, suyun murdarlanmaması üçün) dəfn olunurdu [3].

XVIII əsrdən başlayaraq dünyanın əksər ölkələrində (ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Rusiya və s.) ovçuluq təsərrüfatlarının təşkili və odlu silahla quş ovu kütləvi şəkildə alındı. Bir müddətdən sonra ovçuluq təsərrüfatlarında ov quşlarının ehtiyatı azaldı. Azalmaya səbəbkar kimi qızılquşkimilər göstərildi. Qızılquşkimilər ov quşlarını tələf edən “ziyankar” quşlar elan edilərək kütləvi surətdə tələf edilirdi.

Əksər ölkələrdə bu quşların tələf edilməsi dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə təbliğat işləri aparılır, yarışlar keçirilir və “qaliblər” mükafatlandırılırdı. Keçmiş SSRİ-də təhvil verilən 1 cüt quş ayağı üçün 2-3 rubl verilirdi.

Şəkil 1. Midiya (1) və Atabəylər (2) dövlətlərinin bayraqları. Özbək xanın (Kırım, 1312-1339) misdən basılmış sikkəsi (3). B.e.ə.IV əsrə aid əski türk saka-skif tuğ (bayraq) başlığında Tengri-Qartal rəmzi (4), Tac-Heydəri - qızılbaş əsilzadəsi ov quşu ilə (5), Qarabağ xanlığının bayrağındakı 2 başlı qartal təsviri (6)

Təkcə 1962-ci ildə SSRİ-də (Moldaviya və Qafqaz respublikalarını çıxmaq şərti ilə) 1 milyon 154 min qızılquşkimilərə mənsub quş tələf edilmişdi. Qızılquşkimilər ən müxtəlif yollarla: yuvada, uçuşda atəşlə öldürülür, yuvası dağıdılır, tələlərlə tələf edilirdi (Şəkil 2).

Şəkil 2. Müxtəlif vasitələrlə tələf edilmiş qızılquşkimilər

ABŞ-ın cənub qərbində 1940-1960-cı illərdə 20 mindən çox qızılquşkimi məhv edilmişdi. Qazaxstanda Balxaş bataqlıq qunduzu (*Ondatra zibethicus*) təsərrüfatında 1946-1960-cı illərdə tələf edilmiş quşların sayı 108 mindən çox olmuşdur [4].

Qızılquşkimilərin kütləvi tələf edilməsi gözlənilən nəticəni vermədi, yəni ovçuluq təsərrüfatlarında ov quşlarının sayı artmadı, əksinə azaldı. Məhz həmin dövrdə təbiətin mühafizəsi problemləri “yirtıcı-qurban” məsələsinin ciddi elmi əsasda həll edilməsini ön plana keçirdi. XX əsrin ortalarında Hollandiya, Norveç, İngiltərə, ABŞ, Polşa, SSRİ (keçmiş) və Almaniya Demokratik Respublikasında (ADR) ornitoloqlar tərəfindən müəyyən edildi ki, qızılquşkimilərin ovladıqları quşların payı cüzdür və ov quşları ehtiyatının cəmi

2-3 faizini təşkil edir. Tədqiqat işlərinin nəticələri və geniş elmi diskusiyalar sübut etdi ki, ov quşlarının sayının azalması səbəbkarı heç də qızılquşkimilər deyil [2; 4; 7; 11].

Müəyyən edildi ki, ov quşlarının sayının azalmasına plansız, kütləvi şəkildə ovlanmaları, ovçuluq təsərrüfatlarının yerləşdiyi su-bataqlıq sahələrinin tədricən azalması və qurudulması əsaslı surətdə təsir göstərmişdir. Qızılquşkimilər isə təbii ekosistemlərdə xəstə və zəif fərdləri ovlamaqla təbii “sanitar” kimi populyasiyalara sağlamlaşdırıcı təsir göstərir və xəstəliklərin yayılmasını məhdudlaşdırırlar [8; 9].

Qızılquşkimilərin azalması, ovçuluq təsərrüfatlarında ov quşlarının da sayının azalmasına dolayı yolla təsir göstərir. Buna nümunə kimi, İngiltərə və Norveçdə əsas ov quşlarından olan ağ kəkliyin (*Lagopus lagopus*) sayının azalmasını misal göstərmək olar. Müəyyən edilmişdir ki, yırtıcı quşların sayının azalması səbəbindən populyasiyada zəif, xəstə ağ kəkliklərin də, yəni nəsilvermə potensialı aşağı və müxtəlif xəstəliklərin keçiricisi olan fərdlərin sayı artmışdır. Bu da epizotiyanın inkişafına və əvvəl-axır populyasiyada fərdlərin sayının azalmasına gətirib çıxarmışdır [6; 7; 9].

Zooloq və ornitoloqların bu istiqamətdə apardıqları tədqiqat işləri özünün müsbət nəticəsini göstərdi. Beləki, əksər ölkələrdə olduğu kimi, 1964-cü ildə keçmiş SSRİ-də, eləcə də Azərbaycanda qızılquşkimilərin ovlanması, tələlərlə tutulması, yuvalarının dağıdılması, balanın və yumurtanın yuvadan götürülməsi qadağan edildi.

Lakin qeyd edilməlidir ki, 150 ildən çox bir müddətdə davam edən “genosid” qızılquşkimilərin Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, bütün dünyada da sayının azalmasına, bir sıra coğrafi ərazilərdə (Şimali Amerika, Karpat və Alp dağları, Balkan, Pireney, Krım yarımadaı və d.) isə bəzi növlərin yox olmasına səbəb oldu. Məsələn, İsveçrədə saqqallı kərkəsin (*Gypaetus barbatus*) kökü kəsildi, bərqud (*Aquila chrysaetos*) nadir növ oldu. İngiltərədə artıq ağquyruq dəniz qartal (*Haliaeetus albicilla*) və böyük qırğı (*Accipiter gentilis*) qeydə alınmır. Almaniyada isə bərqud yuvalamır. İsveçdə qızılquşlardan bir neçə cütü (*Falco rusticolus*) qalıb, qırğılar (*Accipitridae*) isə yox olmaqdadır. Şahin qızılquşun (*Falco peregrinus*) XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün Avropada sayı kəskin surətdə azalmağa başlamışdır [11; 12].

Hazırkı XXI əsrdə əhali artımı, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin və urbanizasiyanın genişlənməsi ornitofaunanın əksər növlərinə, o cümlədən qızılquşkimilərin qlobal miqyasda sayca azalmasına birbaşa və dolayısi yolla təsir göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, qeyd edilən səbəblərdən bu əsrdə Şimali Amerikada quşların sayının azalması 3 milyard fərd təşkil etmişdir ki, bunların içərisində sərçəkimilər dəstəsinə (*Passeriformes*) mənsub geniş yayılmış çoxsaylı 19 növ də vardır. Qeyd edilir ki, iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar, təkcə Şimali Amerikada 604 quş növünün 389-u yox ola bilər. Həmin proses

dünyanın digər coğrafi ərazilərində də müşahidə olunmaqdadır [11].

Azərbaycan Respublikasının ərazisində qızılquşkimilərin sayına təsir edən əsas limit amilləri: yem bazalarının məhdudlaşması, dağlıq zonalarda turizm, istirahət mərkəzlərinin, tikinti, əkin, yol çəkilişi işlərinin genişlənməsi, yuvalamaq üçün yararlı olan ağacların qırılması, yuvaların dağıdılması, balanın yuvadan götürülüb kiçik heyvanxana və restoranlarda saxlanılmaları, ovçular tərəfindən quşa atəş açılması (ov rəqibi olduğu üçün), müqəvvalarının hazırlanması, elektrik xətlərində tələfat və nəsilvermə yerində malqara otarılması, ot biçimi zamanı yaranan narahatçılıq (quşun sutkalıq fəallığına mənfi təsir edir) kimi antropogen mənşəli amillərdir. Qlobal və lokal iqlim dəyişmələri Azərbaycan ərazisində bu quşlara öz təsirini isti havalarda baş verən meşə yanğınları zamanı biruzə verir. Beləki, meşə yanğınları zamanı əsasən dendrofil qızılquşkimilər yuvalama və yemlənmə sahələrindən məhrum olurlar.

Qeyd edək ki, limit amilləri müxtəlif mənşəli olduğundan ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə, bölgələrdə özünü fərqli səviyyələrdə: güclü, zəif, qısa və ya uzun müddətli, asan qeydə alınıb neytrallaşdırıla bilən, müşahidə edilməyən və növ üçün daha təhlükəli (populyasiyanın deqredasiyası nəzərdə tutulur) olan formalarda biruzə verir. Müəyyən edilib ki, əksər qızılquşkimilərin populyasiyasına kimyəvi maddələrin son 30 ildə mənfi təsiri, “genosid” dövründə vurulan zərərdən daha təhlükəli olmuşdur. Belə ki, əkin, bağ, meşə sahələrində kimyəvi maddələrin (daha çox pestisidlərin) genis istifadəsi (Balkan yarımadası ölkələrində, şimali Qafqazda, Qazaxstanda və d.) cücülərin məhvinə səbəb olur ki, nəticədə cücülərlə yemlənen növlər yemsiz qalır. Eyni zamanda digər yem obyektlərinin (xırda gəmiricilər, balıqlar, reptililər, amfibilər və s.) kimyəvi maddələrlə çirklənməsi quş orqanizmində, yumurtada toplanmasına və yekunda zəhərlənməyə, nəsilvermə göstəricilərinin pisləşməsinə, embrional ölümə səbəb olur [11].

Qlobal miqyasda iqlimin yüksəlməsi isə meşə yanğınlarının və dənizlərin səviyyəsinin artmasına, quraq ərazilərin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə bir sıra növlər miqrasiya yollarını dəyişir, yeni yuvalama, qışlama və yemlənmə yerlərini axtarmağa məcbur olur. Müasir metodlarla (radiotelemetriya, peyk izləməsi) həmin miqrantların çoxu miqrasiya yollarında aclıqdan tələf olur və yaxudda əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmırlar. Məhz qeyd edilən səbəblərdən Azərbaycan ərazisinə qışlamağa, yuvalamağa gələn bəzi qızılquşkimilər (çay qaraquşu, adi arıyeyən, türküstan qırğısı, tüklüayaq sar, uzunquyruq qartal, çöl qartalı, böyük xallı qartal, adi ilanyeyən, çöl leyi, Aralıq dənizi qızılquşu və d.) Azərbaycan ornitofaunasında nadir növ olur və yaxud da cüzi sayda qeydə alınırlar.

Əksər qızılquşkimilərə mənfi təsir edən digər bir amil urbanizasiya və təbii landşaftların antropogen transformasiyasıdır. İnsanın intensiv şəkildə

mənimsədiyi və zooloqların “mədəni landşaftlar” adlandırdığı həmin ərazilərdən qaçan növlər yaşayış yerlərini itirirlər. Belə ekoloji dəyişikliklərə qızılquşkimilər həssasdırlar və ona nəsilvermə göstəricilərinin pisləşməsi, say dinamikalarının azalması ilə tez reaksiya verirlər. Belə ki, ekoloji şərait sürətlə dəyişir və ona adaptasiya olmaq isə uzun sürən prosesdir. Dəyişdirilmiş şəraitə yalnız bəzi növlər cüzi sayda (adi muymul, şahin qızılquş, qırğı) uyğunlaşıb sinantrop olur.

Yaşadıqları mühitdə baş verən hər hansı bir dəyişikliyə daha həssas olmalarına qızılquşkimilərin özlərinə məxsus bio-eko-etoloji xüsusiyyətləri də mühüm təsir göstərir. Yəni, ildə 1 dəfə yuvalamaları, təbii inkubasiyalarının 1-2 ay, balanı yuvada bəslənməsinin 2-3 ay davam etməsi, yuva məhsuldarlığının aşağı -1-2 baladan (1 cütün verdiyi bala sayı) ibarət olması, embrional və postembinal dövrdə bala tələfatının (yaşlı bala kiçikləri öldürür, zəif bala yemləndirilmir ac qalır tələf olur) baş verməsi bu quşların nəsilvermə potensiallarının heç də yüksək olmadığını göstərir. Məhz zəif nəsilvermə göstəricilərinə malik olan qızılquşkimilər yaşayış mühitlərində baş verən cüzi ekoloji dəyişikliklərə belə adaptasiya xüsusiyyətlərinin dəyişməsi və yekunda saylarının azalması ilə reaksiya göstərirlər [8; 9; 12].

Yuxarıda qeyd edilən materiallardan göründüyü kimi, ətraf mühitə antropogen təsirin artdığı hazırkı dövrdə, qızılquşkimilər dəstəsinə mənsub növlər təbii ekosistemlərin ümumi əlaqələrində itirilməsi daha real olan ekoloji qruplardan birini təşkil edir. Buna görə də, bu quşların elmi müstəvidə öyrənilməsi və populyasiyalarının təbiətdə davamlı inkişafına nail olunması məsələsi həm qlobal miqyaslı problem kimi, həm də biomüxtəlifliyin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vəziyyəti nəzərə alan Quşları Beynəlxalq Müdafiə Şurasının XV beynəlxalq konfransında (Hollandiya 1970 il) yırtıcı quşların səmərəli mühafizələrinin əsas müddəaları hazırlandı [3]. Ornitofaunanın ayrıca dövlətin ərazisində olduğu kimi, həm də dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələri müstəvisində səmərəli mühafizəsinin və rəşional istifadəsinin (əsasəndə miqrasiya edən növlər) mümkün olması ön plana keçirildi. Bu məqsədlə nadir, yox olmaq təhlükəsində olan, mənfi təsirlərə həssas quş növlərinin, o cümlədən yırtıcı quşların mühafizəsini nəzərdə tutan beynəlxalq (Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının və Avropanın Qırmızı Kitabları) və dövlətlərin milli Qırmızı Kitablarına, həmçinin konvensiyaların (Bonn, Bern, AWEA, Ramsar) və sazişin (CİTEC) siyahılarına daxil edildi. Azərbaycan dövləti də həmin növləri və onların yaşayış yerlərini öz ərazisində mühafizə etmək məqsədilə saziş və konvensiyaları imzaladı. Azərbaycanın Qırmızı Kitabının I nəşrinə (1989 il) qızılquşkimilər dəstəsinə mənsub 39 növdən 6-ı daxil edilmişdir. 2023-cü ildə dərc olunacaq III nəşrinə isə 22 növün daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu da 39 növ qızılquşkimilərin 56,41%-ni və III nəşrə daxil ediləcək 79 quş

növünün ümumi sayının 27,84%-ni təşkil edir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında nadir və təhlükədə olan növlərin qorunması strategiyasının əsasını 2 kateqoriyaya ayrılan baza elementləri təşkil edir.

1. Birinci kateqoriyanı, nadir və təhlükədə olan növlərin qorunmasının hüquqi əsaslarını təşkil edən qanunverici baza (əsas) elementləri təşkil edir və qəbul edilmiş aşağıdakı qanunlar çərçivəsində həyata keçirilib tənzimlənir:

“Heyvanlar aləmi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (30.08.1999).

“Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında”. 10.12.2002.

“Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram”. 18.02.2003.

“Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı”. 24.03.2006.

“Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”. 3.10.2016.

Qeyd edilən qanunlara görə heyvanlar aləmi dövlət əmlakıdır və bu qanunlar nadir və təhlükə qarşısında olan növlərin səmərəli surətdə qorunması və davamlı istifadəsi üçün inventarizasiyalarının keçirilməsini, təbii ehtiyatlarının bərpasını, genetik fondlarının saxlanılmasını və təkamül prosesində yaranmış təbii yaşayış komplekslərinin mühafizəsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Strategiyanın qeyd edilən əsas baza elementləri kompleks şəkildə həyatın bütün təşkili səviyyələrində (fərd, növ, populyasiya ekosistemin komponenti kimi) növün prinsipial mühafizəsini təmin edir.

2. Strategiyanın fakültativ (əlavə) kateqoriyasını təşkil edən elementlərə isə əsas baza elementlərinin səmərəliliyini yüksəldən və optimallaşdıran xüsusi tədbirlər və ya mexanizmlər aiddir. Yəni, birinci kateqoriyanı təşkil edən qanunverici baza elementləri növün qorunmasına zəmanət verir, problemlərin həlli isə fakültativ mexanizmlərin köməkliyi ilə həyata keçirilməlidir. Həmin fakültativ mexanizmlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Azərbaycan ərazisində qızılquşkimilərin təftişi və davamlı surətdə monitorinqi aparılmadığından onların hazırkı vəziyyəti barədə kifayət səviyyədə məlumatlar yoxdur. Bu baxımdan onların bio - eko - etoloji parametrlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi əsasında ekoloji qiymətləndirmə konsepsiyasına ehtiyac yaranmışdır. Konsepsiya ilk növbədə Azərbaycan ərazisində qızılquşkimilərə mənsub növlərin zoocoğrafi sahələrdə təftişinin həyata keçirilməsini, nəsil verdikləri yerlərin, koordinatlarının müəyyən olunmasını, landşaft - biotop uyğunlaşmalarını, trofik adaptasiyalarını, təbii inkubasiyalarını, say dinamikalarını, o cümlədən növün özünə, yuvalama yerlərinə, nəsilvermə göstəricilərinə və yemlənmə şəraitlərinə təsir göstərən limit amillərinin öyrənilməsini tələb edir. Məhz belə elmi-metodiki müstəvidə

toplanan həmin materiallar, planlı və davamlı monitorinqlərin aparılması, qızılquşkimilərə dair məlumat-analiz sisteminin yaradılması və səmərəli mühafizə proqramlarının istifadəsi üçün baza rolunu oynamalıdır.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar torpaq sahələri cəmiyyətlərin, fermerlərin istifadəsinə verilir. Həmin sahələrdə qızılquşkimilərin yuvaları (ağaclarda, dirəklərdə, torpaq üzərində) yerləşir. Buna görə də, yuvaların yerləşdiyi sahələrdə fermerlərin, sahibkarların, cəmiyyətlərin təbiəti mühafizə məsuliyyətləri qanunlarda göstərilməli və ona yerli icra, ekoloji, və bələdiyyə təşkilatları tərəfindən nəzarət olunmalıdır. Yuvaların yerləşdiyi ağaclar kəsilməməli, biçimdən sonra qəsdən zəmi sahələrində yanğınlar törədilməməli, elektrik dirəklərində təmir, rəngləmə işləri çoxalma başa çatdıqdan sonra aparılmalı və nəsilvermə dövründə həmin obyektlərin yerləşdiyi biotoplar təbiət abidəsi kimi qorunmalıdır.

Qızılquşkimilərin populyasiyalarının bioloji parametrlərinə və deqredasiya (tənəzzül) səviyyəsinə trofik şərait mühüm təsir göstərir. Buna görə də, yemə tələbatının artdığı nəsilvermə dövründə ehtiyac yarandıqda baytar-sanitar şərtlər nəzərə alınmaqla təbiətdə əlavə yem verilməsi biotexniki üsul kimi mühafizə tədbirlərində istifadə olunmalıdır.

Qızılquşkimilərin səmərəli mühafizələrinə nail olmaq məqsədilə, onların qorunmasının vacibliyi və əhəmiyyətləri geniş təbliğ edilməli, bu proseslərdə ictimaiyyətin iştirakı təmin olunmalıdır.

Beynəlxalq təşkilatların (BirdLife, NABU, WWF və b.) qızılquşkimilələrin limit amillərinə, miqراسiyalarına, yuvalama və qışlamalarına dair həyata keçirdiyi layihələrin Azərbaycan ərazisində də praktiki tədbiqi təmin edilməlidir. Beynəlxalq konvensiyalara imza atmış Azərbaycan Respublikasının belə layihələrdə iştirakı, ölkəmizin beynəlxalq səviyyədə nadir və təhlükədə olan növlərin mühafizəsi proseslərinə biokonservasiyasına (lat. uzunmüddətli mühafizə deməkdir) yardım edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bischof R., Ordiza A., Swenson E.* Saving large carnivores but losing the apex predator? // *Journal Biological Conservation*, – 2013, Vol.168, – p. 128-133.
2. *Борейко В.Е.* Видовой террор как аморальный инструмент власти над природой // *Гуманитарный экологический журнал*. 2008. № 3. С. 2–4.
3. *Черемисин Д.В.* К изучению ирано-тюркских связей в сфере мифологии // Тезисы докладов Международной научной конференции РАН СО, «Аборигены Сибири: проблемы изучения исчезающих языков и культур» – Новосибирск: – 26-30 июня, – 1995, Т. 1, – с. 342-345.
4. *Галушин В.М., Белик В.П.* Международное сотрудничество при исследованиях хищных птиц Северной Евразии // Материалы международной конференции Хищные птицы Северного Кавказа и

- сопредельных регионов: «Распространение, экология, динамика популяций, охрана, – Сочи: – 8 – 10 апреля, – 2014, – с. 11-12.
5. *Грачев В.А.* Из истории истребления хищных птиц в Казахстане в 1946-1960-е годы. Русск. орнит. Журнал 2015, Том 24, С.1894-1899.
  6. *Qurbanov A.* Damğalar, rəmslər...mənimləmələr. Azərbaycan Respublikasının Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı, 2013.
  7. *Дементьев Г.* Нужно ли истреблять хищных птиц? // Охота и охотничье хозяйство. 1962. № 11. С. 25–26.
  8. *Дементьев Г.* Практическое значение хищных птиц. Русский орнитологический журнал 2002, Экспресс-выпуск 179. С. 224-230.
  9. *Флинт В.Е.* Стратегия сохранения редких видов в России: теория и практика. – Москва: изд. ГЕОС, – 2000, – 200 с.
  10. *Karimov T., Matsyura A.* The ecological role of Accipitridae vultures terrestrial landscapes of Azerbaijan // Ukrainian Journal of Ecology, – 2020, 10 (1), – p. 90-94.
  11. *Наумов С.* Хищные птицы и охотничье хозяйство. Некоторые итоги дискуссии //Охота и охотничье хозяйство. 1963. № 10. С. 19–25.
  12. *Сабитов О.* Почему на земле вымирают птицы и сколько их мы уже .... <https://hightech.fm> > 2020/01/10 > birdie
  13. Сохранение редких видов в России (теория и практика) Серия учебных пособий «Сохранение биоразнообразия» / Под. ред. проф. Н.С. Касимова. – Москва: изд. Научного и учебно-методического центра, – 2002, с. 7-57.
  14. *Шеварова Т.* Отстрел хищных птиц - под контроль // Охота и охотничье хозяйство. 1962. № 7.С. 23–25.
  15. *Шергалин Е.Э.* Изображения сокольников Северного Кавказа и сопредельных стран из коллекции и архива Треста наследия соколиной охоты // Материалы международной конференции, хищные птицы Северного Кавказа и сопредельных регионов «Распространение, экология, динамика популяций, охрана», – Сочи: – 8-10 апреля – 2014, – с. 72-75.

Redaksiyaya daxil olub 17.02.2022